

עורכת: ד"ר אסתי ובמן

כרך 7, גיליון מס' 8, 6 באוגוסט 2017

"אל-דולה אל-מדנייה" והדיון הציבורי על יחסי דת-מדינה במצרים שלאחר מובארכ

ד"ר רייצ'ל קנץ פידר

מתוך המאבקים בין כוחות פוליטיים וחברתיים במדינות ערב לעיצוב ישויות פוליטיות מאז 2011, עולה מושג חדש של יחסי דת-מדינה בשיח הפוליטי הערבי. אסלאמיסטים, חילונים, מוסדות דת ופעילי חברה אזרחית דנים ברעיון ה"מדינה האזרחית" (אל-דולה אל-מדנייה) כדגם רצוי של יחסי דת-מדינה וכמפתח לדיאלוג לאומי. המושג האמורפי הזה מקודם כתרופה לכל המחלות בעיראק שלאחר תבוסת דאע"ש ובלבנון, ובא לידי ביטוי בחוקה החדשה בתוניסיה, המציגה אותו כמסגרת "לבניית מערכת רפובליקנית, דמוקרטית והשתתפותית". גורמים שונים הדבקים ברעיון המדינה האזרחית במזרח התיכון רואים בו אמצעי להשגת איזון בין כוחות מתחרים במדינות הנמצאות במצבי סכסוך ושינוי. גם במצרים, בה מתמקד מאמר זה, מקודם המושג כגישור בין מדינה וחברה בתהליך המעבר הפוליטי שעובר על המדינה.¹ אך מה היא "מדינה אזרחית"?

חוקרי דמוקרטיזציה ופתיחות פוליטית, כאלפרד סטפן ויאן לינו, סבורים כי "במדינה אזרחית, דת מכבדת את הפררוגטיבות הדמוקרטיות – העם הוא הריבון והמחוקק. יחד עם זאת, המדינה האזרחית מכבדת חלק מפררוגטיבות הדת ומעניקה לה תפקיד לגיטימי במרחב הציבורי."² למרות הנטייה להעלות את המושג ללא הסבר של משמעותו ואי ההסכמה לגבי מהותו, נעשים לאחרונה יותר ניסיונות להגדיר אותו, והוא נתפס כהכרחי ללכידות ולפיוס לאומי.

צמיחת המושג המקורי מיוחסת למחמד עבדה (1849-1905), חכם ההלכה המצרי שחזה אפשרות קיומה של ישות פוליטית שבה האסלאם משמר את חשיבותו והיא אינה מחקה דפוסים מערביים.³ השימוש במונח "אל-דולה אל-מדנייה" שב ועולה בשנות החמישים על רקע הסכסוך בין גמאל עבד אל-נאצר לאחים המוסלמים, כאשר הם ביקשו להבדיל בין משטרו הצבאי של נאצר ואופיו האזרחי של חזון המדינה האסלאמית שלהם.⁴

חלק ניכר מן האסלאמיסטים דוחים את המושג מכל וכל וסבורים שמצרים, בעלי השקפת עולם חילונית, מודעים לדחייה והתיעוב הכרוכים במונח "עלמאני" (חילוני) ושואפים להתרחק מהמערב. לכן, כשהם מגדירים את רצונם למדינה המבוססת על אזרחות שווה והפרדה בין הישויות הפוליטיות והדתיות הם מנכסים את המונח הנייטרלי יותר, לכאורה, "מדני".⁵ למרות זאת, עם צמיחת הדור החדש של פעילי האחים המוסלמים בשנות התשעים החלה התנועה להשתמש בסיסמה "מדינה אזרחית במסגרת אסלאמית". לאחר הדחתו של מובארכ ב-2011, הפסיקו האחים המוסלמים להשתמש בסיסמה "האסלאם הוא הפתרון" והחליפו אותה בסיסמת המדינה האזרחית. על כך התנועות הסלפיות המצריות, דוגמת חזב אל-נור, תקפו אותם והאשימו אותם בגמישות יתר, בנטישת האסלאם ובהזנחת עליונותה של השריעה. מי שהיה אז המופתי של מצרים (משרה ממשלתית), עלי גומעה, הגן על האחים המוסלמים בהבהירו כי המדינה האזרחית אינה יבוא מערבי ואינה סותרת את חוקי השריעה. גומעה הדגיש שזהותה האסלאמית של מצרים עולה בקנה אחד עם זכויות שוות לכל אזרחיה.⁶ תגובה נוספת לחזון המחודש של האחים המוסלמים השמיע גמאל אל-בנא, רפורמיסט אסלאמי ואחיו הצעיר של חסן אל-בנא. הוא הגדיר את הרעיון כמופרך וערער על יכולתה של "מדינה אזרחית במסגרת אסלאמית" לעמוד כנגד כפייה דתית והתדרדרות למדינה אסלאמית.⁷

בתפיסתם של פעילים ליברלים המדינה האזרחית מאפשרת ומייצרת את המרחב המשותף הדרוש לליברלים המוכנים להכיר בתפקידה החשוב אך המוגבל של הדת בחברה ולאסלאמיסטים המוכנים להתגמש למען שיתוף פעולה עם גורמים אחרים בחברה. ברוח זו, פעילים כמו עמר

חמזאוי (Amr Hamzawy), אינטלקטואל שחתר לתווך ב-2013 בין הנשיא איש האחים, מחמד מורסי, והמפגינים שדרשו להדיחו. מצד אחד, חמזאוי, תומך מובהק במדינה האזרחית, ביקר את עמדותיו של מורסי, אך מצד שני, התנגד להדחת נשיא נבחר בבחירות דמוקרטיות על ידי הצבא ביולי 2013. הוא הגדיר את המדינה האזרחית כישות שבה הסמכות שייכת לגופים נבחרים, והיא מושתתת על עיקרון האזרחות השווה ויחס מוגדר בין דת ופוליטיקה. לדברי חמזאוי, המדינה האזרחית מבטיחה תפקיד השגחה למוסדות הדת תוך שהיא מוודאת כי יישום השריעה לא תורם לעדתיים. בהסדר כזה, לטענתו, גורמים קיצוניים אינם מסוגלים לכפות פרשנות נוקשה של האסלאם.⁸ בשל עמדתו זו ולאור הקיטוב החברתי במצרים, מצא חמזאוי את עצמו מבודד במרחב הפוליטי.

נוכחותו של שייח' אל-אזהר אחמד אל טייב במסיבת העיתונאים, שבה הודיע עבד אל-פתאח אל-סיסי, אז פילדמרשל, על הדחתו של מורסי מן הנשיאות, מייצגת רובד נוסף במה שהחוקר נתן בראון (Nathan Brown) מתאר כדת בתפקיד המטשטש את הגבול בין מדינה ודת במצרים לאחר 2011. לאחר הדחת מובארכ, נאלץ אל-אזהר להפגין נוכחות גבוהה יותר בשדה הפוליטי והתבקש לנקוט עמדה מובהקת כלפי התפתחויות שונות. קבוצות ובעלי אוריינטציות שונות קראו לאל-אזהר להגן על האסלאם, לתמוך בעקרונות ליברליים, לקדם איחוד לאומי ולגנות אלימות עדתית. היות ואל-אזהר רואה את עצמו כמגן האינטרסים של העם המצרי, לא היה מנוס ממעורבות ומהצורך להגיב למציאות הפוליטית. בד ובד הפך אל-אזהר לזירה של מאבק פנימי על עצם זהותו של המוסד הדתי. בתוך אל-אזהר ישנם גורמים שתומכים בזרמים אסלאמיים שונים כגון: האחים המוסלמים, סלפים ורפורמיסטים.⁹ בהתאם לזה הגיע אל-אזהר למעין הסכם עם המועצה העליונה של הכוחות המזוינים (Supreme Council of the Armed Forces) על אוטונומיה יחסית בתמורה לתמיכה בעקרונות ליברליים.¹⁰ תמיכה זו באה לידי ביטוי ב"מסמך אל-אזהר", שנקטב על ידי אנשי הדת של המוסד ואינטלקטואלים מצרים מרקעים שונים ביוני 2011, והוא מהווה הכרזה על החירויות הבסיסיות ועל שוויון אזרחי.¹¹

אוטונומיה זו הכרחית לשימור הלגיטימציה של אל-אזהר, שממשלת אל-סיסי איימה עליה, בין היתר כאשר הצהיר הנשיא בנאום שנשא בפני אנשי אל-אזהר בדצמבר 2016, על הצורך "לחדש את השיח הדתי" כמשקל נגד לקיצוניות האסלאמית.¹² בתגובה למה שנתפס כמתקפה על אל-אזהר, הדגישה מנהיגותו את מאמציה הממושכים לטפח שיח מתון ומאחד, שבא לידי ביטוי, בין השאר, ב"מסמך אל-אזהר". יחד עם זאת, הקים אל-אזהר ביוני 2015, גוף מעקב חדש בשם Al-Azhar Observatory, שמטרתו להילחם בהפצת רעיונות קיצוניים באינטרנט ולהכין תגובות מלומדות בכמה שפות כדי לחנך את הציבור על הסיכון שברעיונות אלה, הנתמכים על ידי קבוצות אסלאמיסטיות קיצוניות כדאע"ש.¹³

קידום המדינה האזרחית הוא חלק מרכזי בפעילותו של Al-Azhar Observatory. מחמד עבד אל-פדל, מנהל הפרויקט, מרצה וכותב בהרחבה על מצרים כדוגמה למדינה אזרחית, בה ממלאת הדת תפקיד חשוב. באחד ממחקריו הוא מסביר את הבדלים בין המדינה האזרחית והמדינה החילונית, ומדגיש את השוויון האזרחי תוך דחיית המושג מיעוט דתי. פדל מנסה לשרטט את הממשק בין הממשלה והממסד הדתי באמצעות דיון בקשריו של אל-אזהר עם המערכת המשפטית המצרית. פדל מחפש דרכים נוספות להשפיע על "דאר אל-אפתאא", גוף ממשלתי האחראי להוצאת פסקי הלכה (פתוה) שעלי גומעה עומד בראשו.¹⁴

למרות המאמצים האלה, מבקרי אל-אזהר, הן בתוך הממשלה והן בחברה המצרית, ממשיכים להאשים את שייח' אל-אזהר אחמד אל טייב ואת המוסד הדתי בתרומתם לקיצוניות דתית. ביקורת מתמשכת זו מכבידה על אל-אזהר ועל מאמציו להשפיע או "לחדש את השיח הדתי" וליישם רפורמות פנימיות תוך שימור הלגיטימציה והאוטונומיה שלו.¹⁵ בניסיונותיו לאזן את הלחצים הגוברים עליו מכיוונים שונים, מקדם אל-אזהר את רעיון "אל-דולה אל-מדנייה", אך בינתיים אין הוא נותן מענה מספק למבקרו והוא נמצא במרכז העימות בין פוליטיקה ודת במצרים.

ב-2013, אינטלקטואלים מעורבים מכל מדינות ערב התכנסו במרוקו להתדיין באפשרויות לקידום רעיון המדינה האזרחית, אך הצביעו על הקושי במימושו בלא קיומה של תשתית תרבותית אזרחית.¹⁶ יתר על כן, תמיכה במושג המדינה האזרחית בהיעדר הסכמה על הגדרתה ואופייה עשויה להוות גורם לפיצול ולא לאיחוד.

¹ Rachel Kantz Feder, "The 'Civil State' in Political Discourse after the Arab Spring," *Tel Aviv Notes*, Vol. 8, May 26, 2017, last accessed July 30, 2017, <http://dayan.org/content/tel-aviv-notes-civil-state-political-discourse-after-arab-spring>.

² Alfred Stepan and Juan J. Linz, "Democratization Theory and the 'Arab Spring'," *Journal of Democracy*, Vol. 24, No. 2 (April 2013), p. 19.

³ Abou el-Ela Mady, *Islamic State and Religious State, in Towards a Civic Democratic Islamic Discourse: Islam, State and Citizenship. II* (Amman: Al-Quds Center for Political Studies and Konrad Adenauer Stiftung, 2010), pp. 16-17.

⁴ Amr Hamzawy and Nathan J. Brown, "The Egyptian Muslim Brotherhood: Islamist Participation in a Closing Political Environment," *Carnegie Paper No. 19* (March 2010), pp. 6-7.

⁵ Anwar Maghith, "Al-Dawla Al-Madaniyya wa al-Dawla al- Amani" (April 22, 2011), last accessed July 30, 2017,

<http://www.youm7.com/story/2011/4/22/%D8%A7%D9%84%D8%AF%D9%88%D9%84%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%AF%D9%86%D9%8A%D8%A9-%D9%88%D8%A7%D9%84%D8%AF%D9%88%D9%84%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D9%84%D9%85%D8%A7%D9%86%D9%8A%D8%A9-%D9%87%D9%84-%D9%87%D9%86%D8%A7%D9%83-%D9%81%D8%B1%D9%82/396736>.

⁶ Stéphane Lacroix, "Sheikhs and Politicians: Inside the New Egyptian Salafism," *Brookings Doha Center Policy Briefing* (June 2012), p. 5.

⁷ Omar Halawa, "Gamal al-Banna: No to Civil State with Islamic Reference," (May 16, 2011), last accessed July 29, 2017, <http://www.egyptindependent.com/gamal-al-banna-no-civil-state-islamic-reference>.

⁸ Amr Hamzawy, "Fi al-Dawla al-Madaniyya," *Shorouk News* (October 18, 2011), last accessed August 1, 2017, <http://www.shorouknews.com/columns/view.aspx?cdate=18102011&id=3f6a0218-cf62-4dbd-aade-fdbd0efd9e0a>.

⁹ Nathan Brown, "Official Islam in the Arab World: the Contest for Religious Authority," *Carnegie Endowment for International Peace* (May 11, 2017), p. 18; and Nathan Brown, "Contention in Religion in Postrevolutionary Egypt," *Social Research*, Vol.79, No. 2 (2012), p. 537 and p. 549.

¹⁰ Nathan Brown, "Contention in Religion in Postrevolutionary Egypt," pp. 541-543.

¹¹ See the document here: <https://danutm.files.wordpress.com/2012/04/al-azhar-document-for-basic-freedoms.pdf>.

¹² Nathan Brown, "Official Islam in the Arab World," p. 19.

¹³ Reham Mokbel, "Al-Azhar Goes Online to Fight Extremism," *Al-Monitor*, June 26, 2015, last accessed August 2, 2017, <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2015/06/egypt-al-azhar-internet-social-media-religious.html>.

¹⁴ *AlWafd.org*, July 3, 2017, last accessed August 2, 2017,

<https://alwafd.org/%D8%AF%D9%86%D9%8A%D8%A7-%D9%88%D8%AF%D9%8A%D9%86/1565883-%D8%A7%D9%84%D8%A3%D8%B2%D9%87%D8%B1-%D9%8A%D9%82%D8%AF%D9%85-%D9%88%D8%B1%D9%82%D8%A9-%D8%A8%D8%AD%D8%AB%D9%8A%D8%A9-%D9%81%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%86%D8%AA%D8%AF%D9%89-%D8%A7%D9%84%D8%A3%D9%84%D9%85%D8%A7%D9%86%D9%8A-%D8%B9%D9%86-%D8%AF%D9%88%D8%B1-%D8%A7%D9%84%D8%AF%D9%8A%D9%86-%D9%81%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D8%AF%D9%88%D9%84%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%AF%D9%86%D9%8A%D8%A9>.

¹⁵ Shahira Amin, "Fatwa on the Go," *Al-Monitor*, July 23, 2017, last accessed August 2, 2017, <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2017/07/egypt-cairo-metro-azhar-fatwa-kiosk-religion.html#ixzz4njbprmxG>.

¹⁶ "Ishkiliya al-Dawla al-Madaniya," *Al-Sharq al-Awsat*, January 14, 2013, last accessed July 29, 2017, <http://classic.aawsat.com/details.asp?section=4&issueno=12912&article=76...>